

MÉS ENLLÀ DEL TRAUMA ⁽¹⁾

Revista Catalana de Psicoanàlisi.

Rosa Royo Esqués (2)

Barcelona

Aquest treball tracta sobre la creativitat com a via per fomentar la resiliència. Fer una obra permet la creació de símbols que poden representar les vivències traumàtiques i els sentiments vinculats d'una manera tolerable. Crear facilita la permeabilitat entre el món intern i l'extern ajudant a que el trauma no es cronifiqui. Alhora l'autor es col·loca en una posició activa, deixa el lloc de qui va patir el trauma per recrear una nova realitat transformadora tant per a ell com per a l'espectador.

Es presenten tres exemples on la creativitat és central per afavorir els processos resilents.

Paraules clau: trauma, resiliència, vincles, creativitat, transformació.

1) Versió revisada del treball presentat a les XXXII Jornades de la Revista Catalana de Psicoanàlisi (novembre 2017) Resiliència: vincles i soledat davant el patiment psíquic

2) Psicòloga especialista en Psicologia Clínica i en Psicoteràpia (EFPA-COP). Psicoanalista (SEP-IPA). Supervisora d'institucions especialitzades en l'atenció al maltractament i l'abús sexual infanto juvenil i en la violència familiar i social. Professora de l'Institut Universitari de Salut Mental de la Fundació Vidal i Barraquer (URL). rosaroyo@copc.cat

Introducció

“ Em van violar als sis anys.
Em van internar en un psiquiàtric.
Vaig ser drogoaddicte i alcohòlic.
Em vaig intentar suïcidar cinc vegades.
Vaig perdre la custòdia del meu fill.
Però no vaig a parlar d'això.
Vaig a parlar de música.
Perquè Bach em va salvar la vida.
I jo estimo la vida.”

Paraules de James Rhodes, concertista de piano i renovador de la música clàssica, a qui vaig tenir l'oportunitat de conèixer el passat febrer quan va venir a BCN per recollir el premi FADA que organitza la Fundació Vicky Bernadet, dedicada a la prevenció i tractament de l'abús sexual infantil, entitat que superviso.

L'abús sexual infantil com altres violències, per acció u omissió, infringides als menors tenen un fort poder traumàtic, capgiren la vida dels nens i dels adolescents, i poden afectar profundament a la seva estructuració psíquica, física i social.

Però tant en la presentació feta a la Jornada de la revista com en aquest article, a l'igual que en Rodhes, no parlaré del trauma i els seus devastadors efectes. Parlaré de les maneres que les persones tenim de sobreposar-nos als patiments. Parlaré d'esperança.

James Rodhes va trobar en la música la seva particular i creativa sortida, no lliure de sofriment perquè, com ell mateix reconeix, aquests traumes mai poden superar-se del tot. Per a ell ha estat alguna cosa així com *"al mal temps, bona música"*.

Fa uns anys (2004) ens va visitar a BCN la psicoanalista Anna Ornstein, qui havia dedicat part del seu treball als EE.UU. al maltractament infantil. Va comentar que havien observat en nens petits, fins i tot en bebès de 6 mesos, com desenvolupaven conductes per evitar ser maltractats, p. ex. somriure quan se'ls acostava algú. Sabem que crispa més els ànims un plor que no pas un somriure.

Va comentar que una part molt important del treball de recuperació d'aquests infants la basaven en ajudar-los a buscar el seu "talent". Trobar en quines activitats es podien sentir capaços, creatius, on aquests petits maltractats, abusats, negligits,... es podien reconèixer com algú amb valor. Valor que els havia estat arravatat a la força.

La creativitat o la creació es converteix en una directa font d'ajut, en una especial manera d'afavorir les parts sanes i els potencials de les persones. Crear aporta nous colors i matisos al patiment, als errors, a les dificultats, en definitiva, a la vida. És una de les maneres, no l'única, de generar i enfortir la resiliència.

Resiliència, la transformació del dolor

Ha passat força temps, la dècada dels 70, d'ençà que el concepte de resiliència es va importar del camp de la física, fent al·lusió a la capacitat d'alguns materials, concretament metalls, de recobrar la seva forma original després d'haver estat exposats a fortes quantitats d'energia. De manera metafòrica es va començar a utilitzar aquest concepte per referir-se a aquelles persones i/o societats, que exposades a situacions adverses o traumàtiques, aconseguien sobreposar-se a elles amb suficient salut.

Hem de dir que aquest concepte a l'inici va despertar certes resistències en el món psicoanalític. Es considerava que evocava un abans i un després idèntics, on el trauma quedaria superat sense seqüeles en el món intern. Però aquesta crítica era massa literal. Ni materials ni humans després d'un terrabastall queden com si res hagués passat. Les persones i les societats exposades a traumes necessitaran fer una intensa i sovint llarga tasca d'elaboració i reconstrucció psíquica.

La crítica es planteja quan la resiliència s'associa erròniament a històries de *self made men/women*, persones que suposadament es fan a sí mateixes; o també quan es vincula a una valoració superficial d'actituds "positives". Per aquesta raó des de la perspectiva psicoanalítica actual s'emfatitza la idea de transformació a partir d'una situació adversa. És a dir, la possibilitat que el fet traumàtic, a partir d'una relació significativa, activi el potencial subjectiu transformador.

Pensant en termes de resiliència no hi ha la pretensió de tornar a la posició inicial, ben al contrari, la idea és que just fent front a les adversitats puguem, sinó transformar la realitat, transformar-nos de manera constructiva. Com deia el psiquiatre austríac, supervivent a diversos camps de concentració nazi, Viktor Frankl: "*Quan ja no som*

capaços de canviar una situació ens trobem davant del desafiament de canviar-nos a nosaltres mateixos". Posició que implica una actitud activa lluny de la mera resignació o conformisme.

El psicoanalista Bruno Bettelheim, respecte dels supervivents dels camps de concentració, explicava que les persones que aconseguien una veritable integració d'aquestes vivències, tenien una vida més difícil i complexa, però també més valuosa i plena de significat que abans. Idea que Boris Cyrulnik va reflectir en el llibre "La maravilla del dolor", oxímoron amb el qual ens explica com és possible produir una metamorfosis al donar sentit al sofriment; convertir-ho en un relat i així conjurar la tragèdia.

En la línia d'atorgar representació allò que no està representat, Anne Alvarez, qui va participar en les passades jornades d'aquesta revista (2016), parla en els seus treballs sobre nens maltractats de la necessitat de "*recordar per oblidar*". La ment d'aquests menors per salvaguardar-se utilitza la dissociació en diversos graus. Des dels que mantenen certs punts de contacte amb els fets traumàtics, fins els que arriben a l'extrem de l'oblit. "Recordar per oblidar" apunta, en la mida del possible i amb el temps necessari per a cada persona, a aconseguir no dissociar radicalment les vivències, mecanisme no massa eficaç ja que continuen tenint efecte inconscient en la ment, el cos i les relacions de les persones. Sinó mantenir el contacte amb les vivències viscudes, entendre el que sigui possible, fer un relat que ens expliqui alguna cosa del sentit, o sovint del contrasentit, del que s'ha viscut per després deixar-ho de costat, com una part de la història de cadascú.

Una manera saludable de poder començar a deixar de costat un trauma és quan es té consciència de què aquest realment va existir. Ni s'ha somiat, ni inventat, va succeir. El recordem, sabem que va passar i l'oblidem sense la necessitat de dissociar.

Entesa així, la resiliència no es limita al concepte de resistència, que implica que és possible que l'individu traumatitzat se sobreposi després d'un temps i es reconstrueixi. Suposa una posició activa de desafiament, que sense oblidar el dany patit, la persona pugui desenvolupar un projecte personal d'existència, no omnipotent sinó eficaç, que li doni esperança en poder crear alguna cosa més enllà del dolor, més enllà del trauma. És a dir, la teoria de la resiliència no pensa en persones invulnerables, sinó en persones capaces de trobar sortides a la situació o de poder aprofitar quan algú els obre una porta.

Resiliència i vincles

L'ajut dels altres, és condició imprescindible per posar en marxa i enfortir els processos resilients en cadascun de nosaltres.

Els estudis realitzats en aquest camp en diversos països destaquen que la influència més positiva pels nens que han patit desgràcies, és una relació afectuosa i estreta amb un adult significatiu. Per tant, la interacció del nen, de l'adolescent amb el seu entorn humà serà crucial pel desenvolupament d'aquesta capacitat. En la recerca, els menors que són resilients tots tenien, almenys, una persona, familiar o no, que els va acceptar de forma suficientment incondicional a més de valorar els seus esforços i fomentar-los. Tutor de resiliència en termes del Dr. Cyrulnik.

J. Bowlby va plantejar que el centre de la nostra vida està en els aferraments íntims i els psicoanalistes, des dels diferents paradigmes, destaquen la importància dels primers vincles en la constitució de la personalitat. Però, malgrat la seva vital transcendència, si aquests primers vincles han estat problemàtics, les relacions posteriors poden oferir-nos una altra oportunitat. Un vincle que faci sorgir el nostre potencial per estimar, sentir i reflexionar amb llibertat. Noció associada a la concepció de neuroplasticitat, que agrega al valor estructurant dels vincles primaris, el potencial reestructurant dels vincles secundaris.

Vist així, no tot està fet i beneït des dels primers vincles o totalment determinat per una genètica poc amable. Com diu la saviesa popular: "mentre hi ha vida hi ha esperança".

En aquesta línia, la psicoteràpia pot aportar aquest vincle curatiu de les ferides psíquiques.

Creativitat. Una aproximació imaginativa i reparadora als conflictes

El tema de la resiliència és nuclear i alhora molt ampli, hi ha diversos elements que poden afavorir-la. Degut al meu interès personal per l'art i les teràpies creatives he triat un dels camins possibles, la creativitat.

La creativitat forma part de l'essència humana. És una necessitat, la d'exterioritzar emocions, experiències, idees, records,... i altres elements que formen part de la nostra ment. Per fer-ho la persona necessita mirar dins seu i trobar un contingut, conscient o inconscient, que desitja projectar a l'exterior donant certa forma al que fins llavors era

invisible. Crear un nexa entre la seva experiència interna i les seves impressions externes, d'aquesta manera s'ordena i descobreix una mica més de si mateixa i del seu entorn, des d'una nova perspectiva.

L'obra artística és una transformació i reinterpretació del món intern i extern de l'autor. Ha estat creada per la persona i conté una boci d'ella, però no és ella, és un producte tangible (dibuix, partitura, pel·lícula, novel·la, poesia, dansa,...) que els altres poden veure, llegir, tocar, interpretar,... La creació es troba en aquell lloc en el qual va ser forjada, un lloc entre l'endins i el fora, l'espai de joc transicional com el va conceptualitzar Winnicott. Lloc en el que es trobarà l'observador, ja que l'obra un cop és mostrada no pertany exclusivament a l'autor sinó que començarà a ser també de l'altre.

En les persones que han patit traumes, la creació artística, espontània o afavorida, adquireix el seu valor resilient per diversos motius. Primer permet aquesta permeabilitat entre el món intern i l'extern, propiciant que el trauma pugui fluir sense cronificar-se; projecta i transforma en una obra les experiències traumàtiques i les emocions vinculades, sovint retingudes, ajudant a abordar les situacions conflictives.

Per altra banda, històries traumàtiques explicades en primera persona poden ser molt difícils de dir, però també d'escoltar. Si aquestes experiències són transformades en una obra, es converteixen en un símbol i poden ser expressades per l'autor, sense una ansietat desbordant, ni massa por a la vergonya o al rebuig. Alhora al ser rebuda per l'observador com una representació, que s'acosta al fet traumàtic però d'una manera suportable, pot apreciar-la i tal vegada entendre-la, el que reforça l'autoestima de l'autor al sentir-se validat i respectat.

Un altre aspecte molt important per refermar la resiliència és que les creacions artístiques poden tenir la qualitat de recuperar cert control sobre la situació traumàtica. En la creació, de la mateixa manera que en el joc dels infants, el que la realitza se situa en una posició activa, deixa el lloc passiu de qui va patir el trauma, per recrear una nova realitat, on ara és ell o ella l'agent actiu, qui transforma i fa una aproximació imaginativa alhora que reparadora als problemes.

Una pacient, qui ha viscut situacions traumàtiques de maltractament i morts significatives a la primera infància, té una gran habilitat per les creacions plàstiques i

narratives. Sempre ha dibuixat i escrit, però de manera dolorosa i força confosa, com qui només aboca el malestar. Sovint comentava que ella mateixa no comprenia el que plasmava.

En una sessió recent després de mesos de teràpia, comenta: *"Ara que ho he tret del meu cos puc narrar històries, dibuixar, fotografiar, escriure, sense sentir-me malament.*

Sempre m'ha fascinat dibuixar però també en feia por, en confonia. Pensava que la inspiració venia del dolor i la mort, ara he vist que no, que també bé de la vida, de tota la meva vida.

Per fer un relat agafava dues o tres instantànies de la meva vida de les dues mil que segur hi havíem. Com feia una cosa tan estúpida? Ara veig que puc escollir entre tots els records i fer una composició que no m'espanta".

Quan ella estava tan immersa en el sofriment, prenia poca distància per parlar en una obra dels fets traumàtics. El procés era dolorós i mirar novament les produccions li creava força confusió. Després d'un treball de diferenciació, comprensió i validació, ha pogut parlar dels seus traumes i malestars, alliberant així la seva capacitat creativa, el que li ha facilitat trobar noves fonts d'inspiració.

Les persones creant poden guanyar coneixement de si mateixes i, en moltes ocasions, tenir una experiència gratificant en poder expressar-se construint un món simbòlic. Freud en Introducció a la Psicoanàlisi va escriure: *"Hi ha un camí de retorn que porta de la fantasia a la realitat: és l'art".*

Experiències. Creativitat i processos resilents

Descripció de tres experiències a manera d'exemples de com la creativitat pot afavorir la resiliència.

La guerra dibuixada pels infants

“La guerra sota la mirada dels nens i nenes” és un documental de l'any 2006 en el que vaig participar quan es complien 75 anys de la II República. Es va realitzar a partir de la recuperació que la Federació Catalana d'Investigacions Marxistes (FCIM) va fer d'un conjunt de dibuixos dels nens i nenes refugiats durant la guerra civil. Dibuixos fets a les residències i colònies on el govern republicà els havia refugiat per protegir-los dels estralls de la guerra. Amb el documental i els dibuixos es va fer una exposició itinerant i

conferències per diversos indrets de Catalunya, especialment a instituts de secundària, posant el focus en “la recuperació de la memòria”. El documental va despertar la curiositat dels mitjans de comunicació i poc temps després el diari El País publicava un reportatge i TV2 va fer un programa titulat “*La guerra dibujada*” contactant amb alguns dels homes i dones supervivents, que van fer els dibuixos. Va ser emocionant poder escoltar als protagonistes, aquells petits dibuixants ara ja vells, parlar dels seus records i vivències del passat.

Per idear el documental ens havíem reunit un delegat de la FCIM, Mariano Aragón, una historiadora, Milagros Banegas i dos psicòlogues, Eva Sala i jo mateixa. De sobte a la taula del meu despatx van aparèixer escampats uns cinc-cents dibuixos de la guerra civil espanyola dibuixada pels nens que la van viure. La nostra tasca va ser escollir uns quants dibuixos significatius. Finalment van ser seixanta, organitzar-los, estudiar-los i comentar-los per donar cos al documental.

Estudiant els dibuixos vam dolorosament copsar que quan comença una guerra el joc es paralitza i els nens resten com les víctimes i espectadors del conflicte. És sempre una situació molt traumàtica, però en aquesta ocasió als nens se’ls va donar l’oportunitat d’explicar el seu punt de vista del que veien i vivien. Se’ls va facilitar un camí per assimilar el drama i, en certa mida, alliberar-se del malestar.

Anthony Geist, historiador de la Universitat de Washington i expert en els dibuixos de la Guerra Civil, comenta que el valor d’aquests dibuixos està en el fet que va ser la primera vegada a l’història que s’utilitza l’art com a teràpia per a nens traumatitzats. Els nens sempre han dibuixat, existeixen exemples, però és el primer cop que es practica sistemàticament com una via per exterioritzar el que s’havia viscut, contenir les experiències difícils de dominar i així alleugerir el trauma de la guerra.

Els nens se sentien malgrat tot en un ambient segur, estaven acompanyats d’altres nens i no hi ha dubte que ajudats pels cuidadors, tutors de resiliència diríem ara, que els donaven confiança i els encoratjaven a què per mitjà de l’expressió gràfica poguessin destil·lar i canalitzar l’horror de la guerra, però també imaginar amb il·lusió la reconstrucció del seu món.

Impacta veure com aquells menuts plasmaven en els seus dibuixos les vivències de la guerra. Destrucció, por, desesperació però també sortides esperançades a la terrible situació i imaginàvem un futur en pau.

En els dibuixos es representava la vivència de la guerra, els bombardejos i els seus

destructora efectes. I com a conseqüència un drama quasi major que la guerra, l'angoixa de la separació de les seves famílies. També l'ajut i les diverses formes d'evacuació, tot envoltat dels sentiments que els despertava. L'humor, encara que no molt sovint, també era present en els dibuixos i finalment la reconstrucció de la vida, hi ha dibuixos on els nens mostraven el que serien de grans, molts volien ser constructors, fusters, mestres,... professions que reconstruïen el seu malmès món. El joc tornava a tenir el seu lloc.

La seguretat i confiança dels cuidadors, la contenció mútua entre els nens, la creativitat com a via d'expressió i la valoració de la creació, van ser per a ells potents elements per incrementar la resiliència. Alguns d'aquests nens i nenes han estat historiadors, escriptors, pintors,... i tots els entrevistats tenien un bon record, encara que agrejolç, d'aquells anys a les colònies.

La creació la intuïm útil per aquells petits artistes, però també pot ser transformativa pels que l'observem. Amb els seus dibuixos els nens ens fan arribar un impressionant al·legat contra la guerra.

Dos histories de violència

Les dues següents experiències són actuals, el material de les quals ha estat cedit per la *Fundació Concepció Juvanteny* i *l'Associació Asteroide B-612*, entitats que regulen famílies i centres d'acollida i CRAES, així com la *UPS* (Unitat de Pediatria Social de l'Hospital Germans Trias i Pujol) i la *UT* (Unitat de Tractaments), equips que superviso. Ambdós exemples formen part de processos terapèutics més amplis duts a terme per *l'Associació Chiquillos y en el Campo*.

Jade. Una mirada al futur

El primer cas és el de la Jade, una noia de 15 anys que va ser retirada de la família per maltractament. La seva història, feta per ella guió d'un curtmetratge, mostra els processos transformatius que vertebren la resiliència.

La Jade vivia en el domicili familiar amb els pares i els seus germans. L'ambient familiar havia estat des de sempre violent. Tant dels pares entre ells com d'ells cap als fills. Escenes de violència, crits, insults i pallisses, eren tan habituals que quasi s'havien normalitzat. Viure amb vergonya i por era allò conegut i quotidià, la Jade no esperava cap canvi. Fins que una germana es va escapar de casa i va comunicar la situació als mossos, moment en el qual DGAIA (Direcció General d'Atenció a la Infància i l'Adolescència) va intervenir d'urgència portant a la Jade a un centre de l'entitat. En

aquell moment tenia 9 anys d'edat.

El sistema de protecció dóna als infants tranquil·litat i esperança, però la nova situació també és en certa mida traumàtica. Els menors senten por, pena, incertesa,... Adaptar-se a un nou lloc, viure amb altres iguals però desconeguts, assimilar la vida que s'ha tingut, enfrontar imatges complexes dels pares, tota una feina!

En el CRAE (Centre Residencial d'Acció Educativa) on estava es té cura d'aquestes situacions, per abordar-les es pensen diferents tipus d'intervenció terapèutica i preventiva, que, a més d'afavorir l'adaptació a la nova vida, tenen com a objectius ajudar als menors a guanyar confiança en si mateixos i afavorir la comunicació d'aquelles experiències que han estat doloroses, sovint mantingudes molt de temps en silenci. Enfortir-se i compartir el que és viscut com "secret", són elements reparadors per les persones que han viscut experiències d'abús i maltractament.

El secret, allò que ha succeït i del que no es pot parlar, és on es basa el poder de qui abusa o maltracta. Les accions violentes poden haver acabat, però no per això s'acaba el poder exercit sobre la víctima. Els infants poden ser retirats de les famílies, però la por, vergonya, culpa,... continuen. La interiorització d'un rol sumís i denigrat és molt intensa, necessitaran quelcom més per alliberar-se de la identitat de víctimes.

En el cas de la Jade, "el quelcom més" va ser el treball terapèutic dut a terme durant unes colònies d'estiu, on fan tan treball de grup com individual, orientades des d'una vessant on la creativitat és un element principal. En el grup escoltant les experiències dels companys en un ambient de seguretat, la Jade va aconseguir identificar la seva situació. El seu "secret" no era el tracte agressiu dels pares, situació dolorosa però ja pública, el que la Jade tenia ocult molt internament eren els abusos sexuals que havia patit per part del seu germà. Abusos que quasi no eren registrats com a tals dins d'un ambient familiar tan degradat.

En adonar-se del que havia viscut va poder revelar-los a la seva terapeuta referent, començant un treball individual. En un primer moment estava molt bloquejada, parlar li era molt difícil. La terapeuta buscant un canal d'expressió adequat per a ella, va tenir la idea d'animar-la a escriure una història arran de les seves experiències. La Jade va fer un gir, de no poder parlar a expressar creativament les seves vivències, interessada i connectada, el que va encoratjar a ella mateixa i a tot l'equip a convertir la història en

un guió.

La Jade el va escriure i va dirigir un curtmetratge d'uns 30 minuts de durada, en el que plasma de manera força imaginativa i artística aspectes fonamentals i sovint compartits per les persones que han patit aquest tipus de traumes.

Sostinguda i animada per l'equip va rodar el curt als seus encara no 15 anys. Els protagonistes de la filmació són tots ells psicòlegs que treballen en l'associació i estudiants de psicologia que fan pràctiques amb ells.

El curtmetratge tracta d'una noia que es presenta a un programa televisiu de "caça de talents", on canta una cançó que ella mateixa ha escrit.

Durant la interpretació van apareixent bocins de la seva vida on es basa la lletra de la cançó: escenes familiars violentes, la por viscuda al cos, la unió entre les germanes, els rols masculistes a la família, els sentiments enfront de la separació de la llar familiar, l'entrada al centre, la revelació de l'abús sexual, i finalment el procés creatiu que marcarà la sortida del rol de víctima. Com acaba dient la cançó: *"lo que no me mata me hace más fuerte"*.

El ressentiment és un dels estats emocionals en què persones maltractades poden quedar atrapades. Un lloc on mai s'oblida, en el qual es queden adherides a figures o escenaris detinguts, on el mal es fa insuperable. La Jade ens mostra en el curt com està transformant la por, la ràbia, la vergonya i accepta seguir cap endavant tot i el dany que els altres li van causar. Un exemple de com construir un futur individual sense esborrar el passat.

El seu curtmetratge sincer i dur alhora que apassionat i ple d'esperança, pot ajudar també a altres infants en situacions similars mostrant que sempre pot haver una sortida.

Saúl. Donar color a la vida

Saúl és un noi de 16 anys, que ha participat en projectes similars als de la Jade.

Va arribar a l'entitat al ser retirat de la seva família fa quatre anys, quan la policia va fer una batuda antidroga al seu domicili.

Malgrat que Saúl no havia patit directament agressions, l'ambient familiar on vivia era explícitament conflictiu i violent. La llei del menor al nostre país des del 2006 considera

que ser testimoni de violència continuada és un tipus inequívoc de maltractament.

Al Saúl li costava acceptar que havia estat sotmès a maltractaments. No volia mostrar cap tipus de vulnerabilitat, ben al contrari exhibia una actitud de duresa. En les dinàmiques grupals no parlava i es mantenia distant respecte a les verbalitzacions que altres companys feien.

En canvi si participava en els tallers i mostrava molta capacitat per dibuixar. Els terapeutes van aprofitar aquest mitjà natural del noi per animar-ho a expressar per aquesta via les seves experiències i estats anímics. Així va ser com Saúl, a través dels seus dibuixos, va començar a parlar. Dibuixos que es van convertir en veritables històries de la seva vida. Les temàtiques eren força inquietants i desbordaven angoixa, fet al que contribuïa que sempre dibuixava amb bolígraf negre.

En una de les sessions se li va fer un apunt: *"No et preocupis que al final del procés pintaràs en color"*. Aquesta frase, dins del treball de recuperació, va funcionar com un punt generador de canvi. A poc a poc van aparèixer alguns colors. Els personatges que fins ara no tenien la boca o la tenien cosida, comencen a obrir-la i vomitar espirals de colors.

A l'emergir els colors en els dibuixos també van aflorar les emocions en Saúl, qui va començar a plorar en les sessions.

Els dibuixos poden ser un espai lúdic o d'angoixa, equivalen a relats que no poden ser traduïts completament a paraules, manifestacions simbòliques que, en el cas d'en Saúl com el de moltes persones psíquicament ferides, tenien el valor d'un exorcisme. Era necessari un segon pas, ajudar a que en la seva història dibuixada no aparegués només el que és traumàtic, sinó també les bones experiències que semblaven haver-se perdut darrere d'una cuirassa que ara es trencava. Saúl precisava construir una història més integrada de sí mateix.

En aquesta etapa els dibuixos es van transformar, apareixien colors, noves experiències i també textures. El suport on eren fets es va ampliar ara, a més de la superfície llisa del paper, utilitzarà altres espais com el terra o la pell d'algun voluntari del centre.

Superfícies menys uniformes i amb més vida que una fulla de paper. La qualitat de l'objecte on es pinta genera nous significats. L'obra d'en Saúl adquireix característiques

visuals, tàctils inclús de moviment. Pot captar les diferències dels materials i les sensacions que li produeixen. A la par en el seu món intern van aflorant nous matisos, reflexes de la seva evolució.

Durant aquest últim període una marca tèxtil interessada a fer un projecte solidari, va visitar l'entitat. En les reunions va sorgir la idea de col·laborar fent una col·lecció de roba. Tema pel qual es va pensar en els dibuixos de Saúl, qui va acceptar participar fent uns quants dibuixos pensant en el projecte. Curiosament alguns representàvem rostres amb boques vermelles. L'empresa va fer una reunió per presentar els que havia escollit. Va ser emocionant quan Saúl, que imaginava veure només els dissenys en paper, va trobar els seus dibuixos convertits en vestits duts per models en una desfilada. Els dibuixos van prendre cos!

També en el cas d'en Saúl sentir-se en un lloc segur, tenir un grup de companys que comparteixen vivències, junt amb uns adults que hi confien en ell donant valor al què fa, van afavorir l'emergència i ús del seu talent, produint uns dibuixos on emocions diverses eren presents. Saúl per mitjà de l'expressió plàstica va fer un tomb intern que sense dubte va reforçar les seves capacitats resilients.

Jade i Saúl han fet real una frase que vaig escoltar a Lita Cabellut, artista plàstica coneguda i cotitzada fora del nostre país, qui havia estat una nena del carrer. Deia respecte al que desitjava aconseguir amb la seva activitat artística: *"Acariciar el espíritu a la gente, que aquello que duela se haga bonito"*.

RESUMEN

Este trabajo trata sobre la creatividad como vía para fomentar la resiliencia. Hacer una obra permite la creación de símbolos que pueden representar las vivencias traumáticas y los sentimientos vinculados de una manera tolerable. Crear facilita la permeabilidad entre el mundo interno y el externo ayudando a que el trauma no se cronifique. A su vez el autor se sitúa en una posición activa, deja el sitio del que sufrió el trauma para recrear una nueva realidad transformadora tanto para él como para el espectador.

Se presentan tres ejemplos donde la creatividad es central para favorecer los procesos resilientes.

Palabras clave: trauma, resiliencia, vínculos, creatividad, transformación.

Referències bibliogràfiques

- ABERASTURY, A., (1991) “Los dibujos infantiles como relato”, en *Aportaciones al psicoanálisis de niños*. Buenos Aires. Ed. Paidós.
- ÁLVAREZ, A., (1992) *Una presencia que da vida*, Madrid. Editorial Biblioteca Nueva.
- ARAGÓN, M., BENEGAS, M., ROYO, R., SALA, E., (2006) Documental “La guerra sota la mirada de nens i nenes”. Barcelona. FCIM (Federació Catalana d’Investigacions Marxistes).
- CYRULNIK, B., "Vencer al trauma por el arte". Cuadernos de pedagogía, nº 393, 2009, pp. 42-47
- CYRULNIK, B., (2001) *La maravilla del dolor*, Buenos Aires, Ed. Granica
- DALLEY T., (1987) *El Arte como Terapia*, Barcelona, Ed. Herder
- FRANKL V., (1946) *El hombre en busca de sentido*, Barcelona, Ed. Herder
- HUSTVEDT, S., (2017) *La dona que mira els homes que miren a les dones. Assajos sobre feminisme, art i ciència*. Barcelona. Edicions 62
- MARINOVIC M., (1994) *Las Funciones Psicológicas de las Artes*. Ed. Letras de Deusto.
- RODHES, J., (2015) *Instrumental. Memorias de música, medicina y locura*. Barcelona. Blackie Books S.L.U.
- RODRÍGUEZ, S., (1996). Canción "Si seco un llanto".
- ROSENFELD, A., (2017) *La resiliencia: Ese recurso psíquico desconocido para emerger de la violencia*. Buenos Aires. Ed. Letra viva.
- ROYO, R., (2008), "No puc confiar en tu" *El vincle terapèutic en nens i adolescents víctimes de la violència*”, *Revista Catalana de Psicoanàlisi*, vol. XXV, núm 2 pp. 77-91. Monogràfic: *Violència i Identitat*
- ROYO, R., (2016) “Sufrir A.S.I” *Revista digital Temas de psicoanálisis*. Nº 12 Dossier El trauma psíquico hoy. www.temasdepsicoanalisis.org
- ZURBANO, A., (2007). *El arte como mediador entre el artista y el trauma. Acercamientos al arte desde el psicoanálisis y la escultura de Louise Bourgeois*. Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco.
- (<https://addi.ehu.es/bitstream/10810/12432/1/EI%20arte%20como%20mediador%20entre%20el%20artista%20y%20el%20trauma..pdf>)
- WILLIAMS, P., (2010) *El quinto principio*. Barcelona. Herder Ed.